

4. *Крестьянская газета*. — 1893. — № 19.
5. *Таранущенко С. А. Вітряки//НТЕ*. — 1958. — № 1. — С. 80–99.
6. *Смолінський С. Вітряки України//Ватерпас*. — 1999. — № 18–19. — С. 56–61.
7. *Двигатели и приводы. Практическое руководство по выбору установки и уходу за ветряными двигателями*. — СПб., 1907. — 390 с.

М. Е. Кавун

Деякі особливості історіографічних підходів до вивчення історії міст Півдня та Сходу України кінця ХІХ–початку ХХ ст.

Південно-Східній Україні наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. історична урбаністика розвивалася у складі історичного краєзнавства та знаходилася в стані формування основних підходів, вироблення термінологічного апарату і методології дослідження. Для характеристики тогочасних особливостей історіографічної ситуації велике значення має аналіз праць двох відомих вчених, присвячених розвитку двох найбільших міст регіону — Д. І. Багалія щодо Харкова (1902–1911) [3] та Д. І. Яворницького стосовно Катеринослава (1937) [11]. Аналіз з метою засвоєння історичного досвіду в цій галузі особливо актуальний з огляду на сучасну активізацію історико-урбаністичних досліджень, зокрема стосовно історичного розвитку Катеринослава–Дніпропетровська [5]. Метою даної розвідки є порівняльний аналіз цих двох узагальнюючих праць з точки зору підходів і методів дослідження в галузі історичної урбаністики. На яких методологічних засадах ґрунтуються праці з історії Харкова та Катеринослава?

Становлення авторів цих праць як науковців пов'язано з Харковом кінця ХІХ ст., зокрема становлення Д. І. Яворницького як ученого відбувалося під час навчання у Харківському університеті (1877–1881). Дослідники зазначають, що великий вплив на формування наукових інтересів як Д. І. Багалія, так і Д. І. Яворницького справили лекції і наукові праці Миколи Сумцова (1854–1922) — визначного етнографа, історика, фольклориста, громадського діяча. Згодом Д. І. Яворницький став колегою й другом М. Сумцова. Про це свідчить листування вчених, котре тривало 30 років [1, с. 48–49; 2, с. 8].

У 1880 р. вийшла друком стаття М. Сумцова «Два слова о составлении систематического исторического исследования о городе Харькове», яка, на думку сучасних дослідників, «має методологічний, постановочний характер у розробці питання про написання цілісного комплексного дослідження з історії міста» [8, с. 40; 4 с. 270]. М. Сумцов зазначав, що підготовка такого комплексного дослідження робить можливим зібрання археологічного та історичного матеріалу, публікація найважливіших джерел з історії міста, котрі зберігаються у громадських та приватних архівах, складання бібліографії друкованих творів про історичне минуле міста, видання спеціальних монографій з висвітленням діяльності окремих місцевих закладів і установ. На його думку, обов'язково треба звернути увагу на оригінальність та особливість міста, його відмінні від інших міст риси [8, с. 40]. Таким чином, М. Ф. Сумцов ще у 80-х рр. ХІХ ст. вперше запропонував власний підхід і власне бачення методології фундаментальних історико-урбаністичних досліджень на теренах регіону. Він підготував ґрунт для появи таких праць, зокрема монографії Д. Багалія і Д. Міллера «История города Харькова за 250 лет его существования» [3].

Є підстави вважати, що формування первісних уявлень обох дослідників про мету і завдання історико-урбаністичного дослідження походить від робіт М. Ф. Сумцова.

Вірогідно, що Д. І. Яворницький, будучи студентом М. Сумцова саме в цей період, не міг оминати увагою цю статтю, тим більше, що розробок із методологічних питань історичної урбаністики в регіоні не було зовсім. Д. І. Яворницькому були відомі ініціативи М. Ф. Сумцова по стимулюванню історико-урбаністичних досліджень.

Обидва історики слідували єдиній меті, сформульованій М. Сумцовим, але кожний користувався власним підходом, і відповідно різними ступенями використання окремих методів дослідження. Як свідчить аналіз кожної з праць, Д. І. Багалій та Д. П. Міллер з праці М. Сумцова сприйняли перш за все настанову на системний характер дослідження. Водночас Д. І. Яворницький сприйняв вимогу при дослідженні звертати увагу на особливі, відмінні від інших міст риси розвитку міста, що вивчається, тобто фактично втілював феноменологічний підхід.

Умови та дата написання кожної з праць ілюструють різницю в термінах сформування «соціального» замовлення на узагальнююче дослідження з історії міста. Праця Д. І. Багалія і Д. П. Міллера створена на замовлення Харківського міського громадського управління до 250-річчя міста у 1905 р. Праця Д. І. Яворницького стосовно історії Катеринослава з'явилася на тридцять років пізніше, на замовлення декількох партійних керівників України та міста, коли в житті тепер уже Дніпропетровська настав якісно новий період і назріло питання осмислення історичного досвіду [9].

Передмова до «Історії міста Харкова», написана Д. І. Багалієм, дає уявлення про умови написання цієї праці та ілюструє особливості творчих підходів авторів книги. Магістральною є думка про створення узагальнюючого дослідження з історії міста. Д. І. Багалій на початку фундаментальної монографії робить зауваження, що «історія міста Харкова здійснюється за надзвичайно широкою програмою завдяки тому, що була задумана завчасно і на здійснення її відпускалися достатні матеріальні кошти» [3, т. I, с. 3]. Час написання книги зайняв кілька років (1897–1905), причому три роки дослідники займалися підбором матеріалів, а п'ять років — складанням власне тексту. Особливе значення має зауваження Д. І. Багалія, що «треба було дати не компіляцію, а монографію, засновану на джерелах першої руки», а тому поряд із опублікованими джерелами проведено пошук значної кількості архівних джерел, які в значній мірі опубліковані на сторінках монографії. Необхідно відзначити, що Д. І. Яворницький також вважав за необхідне суттєве розширення джерельної бази дослідження з історії міста (незалежно від підходів). Досить значний комплекс унікальних архівних документів стосовно цієї проблематики, котрі не збереглися до нашого часу, опубліковано вченим у збірнику «До історії Степової України» (Дніпропетровськ, 1929).

Д. І. Багалій відзначив, що, незважаючи на переважно описовий характер праці, автори «турбувалися про те, щоб не упустити з виду загальної еволюції життя м. Харкова у різні історичні моменти». «Наше завдання й полягало в тому, щоб дати поняття про поступове зростання міста Харкова з точки зору матеріальної, розумової та моральної культури. Це завдання обумовило й план даної праці» [3, т. I, с. 5].

Історичне минуле обох міст, Харкова й Катеринослава й до написання цих узагальнюючих праць було об'єктом історико-краєзнавчих досліджень. Однак характерною особливістю обох робіт є те, що власне вони з'явилися як відповідь на «соціальне замовлення» міського середовища, котре вже не могли задовольнити досить нечисленні історико-краєзнавчі розвідки. Це був відгук учених на недоліки попередніх історико-краєзнавчих робіт і спроба на нових методологічних засадах підійти до вивчення історії міст.

Відомий український історик М. П. Ковальський довів, що Д. І. Яворницький є засновником нового напрямку в українській історіографії, пов'язаного з новим підходом у методиці залучення та використання історичних джерел. Чи не вперше у дослідженнях з історії України він став широко залучати поряд з письмовими джерелами інших типів: етнографічні, усні, дані топоніміки, кліматології та ін. [7, с. 6]. Книга «Історія міста Катеринослава» певним чином відобразила ці особливості творчого підходу вченого. Д. І. Яворницький розглядає географічно-кліматичні особливості території, де згодом виникло губернське місто, з'ясовує походження назв стародавніх запорозьких селищ.

Історична картина розвитку Катеринослава неодноразово ілюструється свідченнями представників широких верств населення, що дає можливість повніше, яскравіше уявити реальне життя мешканців міста в перші десятиліття його історії.

Сучасні дослідники творчості Д. І. Яворницького відзначають, що у своїх історичних працях він, як М. Костомаров і М. Сумцов, належав до народницької школи в українській історіографії, представники якої вважали головним об'єктом дослідження народ, його історію й культуру. Цю наукову школу характеризує міцний зв'язок між історичними й етнографічними інтересами, головним методом дослідження є описовий [2, с. 44]. Емоційність Д. І. Яворницького-дослідника визначила ще одну важливу рису його останнього твору — він обрав популярний стиль викладу матеріалу. Стиль праці Д. І. Яворницького ближчий до риторичного (наслідування характерної тенденції того часу — «Старый Петербург», «Старая Москва» та ін.).

У цілому проблемно-тематичний принцип викладу матеріалу в книзі Д. І. Яворницького підпорядковується хронологічному. Застосування порівняльно-історичного методу дало Д. І. Яворницькому змогу дослідити події й факти історії міста у тісному зв'язку з історичною обстановкою (це особливо помітно в розділах I та II) і в контексті змін на різних етапах розвитку. Д. І. Яворницький, на жаль, не подав у своїй роботі періодизації історичного розвитку міста за 150 років.

На наш погляд, описовий метод у поєднанні з хронологічним викладом матеріалу, обраний Д. І. Яворницьким, виявився обмеженим у спробі комплексно дослідити проблему розвитку міста Катеринослава. Натомість Д. Багалій і Д. Міллер в «Історії міста Харкова» зробили спробу відійти від абсолютизації описового методу, поєднавши його з аналітично-синтетичним. Застосування проблемно-хронологічного викладу матеріалу дало історикам м. Харкова можливість виокремити проблемні блоки та розглядати певні події у межах одного етапу розвитку міста; краще зрозуміти характерні тенденції, чинники, що впливали на розвиток міста впродовж тривалого часу на позитивістських методологічних засадах, шляхом оприлюднення значного масиву фактологічного матеріалу. Все це, у кінцевому підсумку, дало можливість ученим створити цілісне полотно історії міста як складного організму з вивченням усіх його складових.

Цілісної концепції історичного розвитку Катеринослава Д. І. Яворницький, на жаль, не створив. Можливо, це було обумовлено не лише суб'єктивним фактором, а й тим, що ситуація на час написання роботи не сприяла появі такої концепції. Учений конкретно розкрив питання, пов'язані з доіндустріальним періодом у житті міста — передумови виникнення міста, його поступова будова, розвиток промисловості і торгівлі, закладів культури і освіти. Натомість друга частина твору, присвячена 1880–1930 рокам, написана поверхово, у тексті згадано лише основні історичні події. Водночас, на наш погляд, у праці Д. І. Яворницького переважає розуміння міста як соціокультурного організму в першу чергу, через те основну увагу вчений звертає на розвиток розумової та моральної складової розвитку міста, а також простежуються історіософські моменти, скажімо, пошук сенсу буття міста та рушійних сил його розвитку. Характерною є фраза, поставлена автором на початку свого нарису: «Город Екатеринослав есть всецело творение князя Потемкина» [11, с. 15]. Д. І. Яворницький зробив спробу підійти до визначення «душі міста» (*genius loci*), і в цьому плані його робота ближча за основними рисами до праць урбаністів 20–30-х рр. ХХ ст., насамперед петербурзької школи І. Гревса та його послідовників.

Різниця у підходах, методології і методиці дослідження обумовила розходження в обсягах, структурі і стилі обох праць. Праця Д. І. Багалія і Д. П. Міллера однозначно є фундаментальною монографією, це зазначено і на першій сторінці книги. Водночас серед дослідників не існує єдиної точки зору щодо класифікації роботи Д. І. Яворницького. Автор першої і єдиної монографії, присвяченої діяльності вченого, М. М. Шубравська називає «Історію міста Катеринослава» монографією [10, с. 145]. На наш погляд, більш об'єктивним є професор М. П. Ковальський, який у передмові до першого видання книги визначив її сутність як нарис, написаний у популярному плані [6, с. 10–11]. На це вказують конкретно-історичний характер, описовий метод дослідження, відсутність

Б
Л
А
С
Т
А
Т
И

розділів, присвячених розгляду історіографії та джерельної бази проблеми. Учений не ставив завдання скласти синтетичну наукову монографію, яка торкалася б усіх аспектів історії міста протягом кінця XVIII—початку XX ст. Це, звичайно, не применшує значення твору, який сьогодні є своєрідною енциклопедією з історії міста на Дніпрі.

Автори обох праць не обмежували їх значення дослідженням власне наукових проблем, а визнавали суспільне значення монографічних праць для подальшого розвитку міст і міського середовища. Наприклад, обидві праці мають майже однакове закінчення. Автори «Історії міста Харкова», проаналізувавши низку невідкладних міських проблем, відмічають, що за умови їх вирішення «Харькову предстоит, несомненно, блестящая будущность» [3, т. II, с. 973]. Д. І. Яворницький також висловив думку про оптимістичні перспективи майбутнього розвитку Дніпропетровська: «Будущее его рисуется в живом воображении не только великим, а поистине грандиозным... с ним сольются все 20 селений... на правом берегу Днепра... образуется один стоверстный, многолюдный, богатый, блестящий город, своего рода славный украинский Манчестер» [11, с. 195–196].

Сучасного читача відділяє від дати написання обох праць досить великий історичний проміжок часу. Незважаючи на це, опублікування їх наприкінці 80-на початку 90-х рр. XX ст. стало визначною подією в регіональній історіографії, важливим стимулом сучасного розвитку історико-урбаністичних досліджень у значних міських центрах Півдня та Сходу України.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрисимова С. В.* Д. І. Яворницький і харківські вчені//З минушини Подніпров'я: Збірник матеріалів наукової конференції, присвяченої Міжнародному дню музев. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 46–51.
2. *Абрисимова С. В.* Дмитро Яворницький. — Запоріжжя, 1997. — 59 с.
3. *Багалеї Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905 год): Историческая монография: В 2-х т. — Х., 1905–1912. (Репринтне відтворення. — Х., 1993).
4. *Баранов Д. Б.* Академік М. Ф. Сумцов як організатор історико-краєзнавчих досліджень на Слобожанщині//Історія очима молодих дослідників: Збірник наукових праць Міжнародної студентської наукової конференції. — Донецьк, 1999. — Т. I. — С. 269–272.
5. *Кавун М. Е.* Створення наукової історії м. Катеринослава-Дніпропетровська: досвід і проблеми//Історія очима молодих дослідників: Збірник наукових праць Міжнародної студентської наукової конференції. — Донецьк, 1999. — Т. I. — С. 258–260.
6. *Ковальський Н. П.* Д. И. Яворницький и город на Днепре//Яворницький Д. И. История города Екатеринослава. — Днепропетровск, 1989. — С. 5–14.
7. *Ковальський М. П.* Місце Д. І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі//Вчений-подвижник: Життєвий шлях та наукова спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 3–10.
8. *Савченко Г. О.* Академік Микола Сумцов — історик Харкова//Краєзнавство. — 1995. — № 1–4. — С. 39–41.
9. *Шановал И.* Академік Яворницький: [Воспоминания современников]//Днепр вечерний. — 1990. — 2 февр.
10. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. — К., 1972. — 256 с.
11. *Яворницький Д. И.* История города Екатеринослава. — Днепропетровск, 1989. — 197 с., ил.

